

Жанна Тоцька

ВНЕСОК М. Є. МАРКОВА У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті на основі аналізу історико-краєзнавчої спадщини М. Є. Маркова висвітлюється внесок дослідника у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині.

Ключові слова: М. Марков, Чернігово-Сіверщина, історичне краєзнавство.

Одним із помітних діячів когорти істориків-професіоналів перших десятиліть XIX ст., «які представляють не лише регіональну історіографію в традиційному сенсі сукупності досліджень минулого певних територій, але, – саме тому, що в системі суб'єкт-об'єкт історичного тексту географічні характеристики її складових здебільшого тотожні, – являють собою репрезентативний матеріал щодо можливостей вивчення регіональної специфіки історичного самопізнання та історичної самосвідомості», був Михайло Єгорович Марков (1760 – 1819 рр). [1].

Основні віхи біографії історика викладені в його послужному списку, датованому 1800 р. «Надворный советник Михаил Георгиев сын Марков, 40 лет, из дворян, имеющий во владении дворовых шесть человек», освіту здобув у дворянському приватному пансіоні та чотири роки навчався в гімназії Академії наук, де пройшов курси російської, німецької і французької мов, арифметики, геометрії, історії загальної та природничої, а також поезії та малювання. З 13-річного віку він був записаний на військову службу, яка реально розпочалася лише 1777 р. і тривала до жовтня 1789 р., коли за станом здоров'я М. Є. Марков вийшов у відставку в чині секунд-майора.

Протягом 1790 – 1794 рр. відставник був прокурором Санкт-Петербурзької верхньої розправи, а у 1794 р. його призначили прокурором Новгород-Сіверського намісництва. На цій посаді він перебував до кінця існування Новгород-Сіверського намісництва, а в 1797 р. став радником Казенної палати Малоросійської губернії. З 1799 р. і до самої смерті М. Є. Марков очолював заклади освітнього відомства регіону: директор народних училищ Малоросійської губернії, а з 1805 р. перший директор Чернігівської гімназії [2].

М. М. Бережков, автор першого ґрунтовного дослідження, присвяченого М. Є. Маркову, пояснюючи витоки його зацікавленості історією, зазначав, що «свободное от прямой директорской службы время М. Е. Марков употреблял на занятия черниговской и вообще малорусской стариной; он очень заинтересовался ею, очутившись в новой для него среде жизни и отдавшись впечатлениям этой среды с любознательностью образованного человека. Помимо любознательности, он и по долгу считал себя обязанным заниматься изучением местной старины и современного состояния края: известно, что, по уставу гимназии Александра I, учителям поручалось под ведением директора вести исторические, топографические, статистические записки о губерниях, также по метеорологии, земледелию и общему хозяйству» [3]. Стимулом для історичних студій директора Чернігівської гімназії справді могла бути його службова діяльність. На жаль, за браком джерел неможливо достеменно з'ясувати витоки зацікавленості М. Є. Маркова історією Чернігівщини. Але можна припустити, що основи його інтересу до минулого взагалі були закладені ще вчителів гімназії Академії наук. Захоплення М. Є. Маркова історією також могло бути

© Тоцька Жанна Валеріївна – доцент кафедри історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

розвинуто під час його п'ятирічного перебування на прокурорській посаді у Санкт-Петербурзі – це був період піднесення російської історіографії, активної діяльності гуртка графа О. І. Мусіна-Пушкіна. На сторінках «Продолжение переписки между Г** и Харьковского Общества наук членом Марковым, относительно к составлению Малороссийской истории» М. Є. Марков згадував про своє знайомство з одним із кращих знавців історії України, членом-кореспондентом Петербурзької Академії наук Ф. Й. Туманським (1757 – 1810), який «тщательно старался собирать отсюда исторические своего отечества отрывки, но в отношении к Малороссии всегда жаловался на недостаток в сведениях и разногласия в оных» [4]. Але найбільший вплив на становлення М. Є. Маркова-історика справив відомий знавець місцевої старовини О. Ф. Шафонський. М. М. Бережков зазначав, що М. Є. Марков «был трудолюбивым и действительно сведующим, что касается родиноведения, – педагогом и писателем. В отношении талантов, он уступал А. Ф. Шафонскому, своему старшему современнику (1740 – 1811), одному из немногих образованных малороссиян того века, составителю Топографического описания черниговского наместничества., но Марков не уступал Шафонскому в любви к местной и вообще к русской истории, а начитанностью по русской истории, быть может, превосходил его. Ему были известны труды Татищева, Болтина, Миллера и др.; летописи Никоновская, Кенигсбергская и иные; летописи малорусские в рукописях и печатных изданиях Рубана, Туманского, – и он мог давать руководящие советы молодому Д. Н. Бантыш-Каменскому, как писать малороссийскую историю» [5].

З робіт, призначених М. Є. Марковим до друку, за його життя вийшло шість – по три в Санкт-Петербурзі й Харкові [6]. Ще дві його праці, відомі дослідникам кінця ХІХ – початку ХХ ст., зараз вважаються втраченими – «Замечания о первоначальной истории Малороссии» [7] та «История учебных заведений Черниговской дирекции» [8].

Рукописна історико-наукова спадщина М. Є. Маркова, за підрахунками М. М. Бережкова, налічує 19 позицій. 16 з них вміщено в його рукописному збірнику під назвою «Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова» у 2-х томах, що належав Бібліотеці Румянцевського музею, а нині зберігається у Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки [9]. Ще один рукопис зберігався в архіві Московського товариства історії і старожитностей російських і два – в архіві Чернігівської гімназії, де їх виявив у 1999 р. під час роботи в Державному архіві Чернігівської області О. І. Журба, – «Отношение Черниговской губернии директора училищ М. Маркова Малороссийскому Черниговскому гражданскому губернатору А. П. Бутовичу о содействии в собирании материалов для составления «Исторического, топографического, географического и статистического списания Черниговской губернии» 26.01.1814 г.» та «Записка нужных сведений к описанию Черниговской губернии». Два останні рукописи мають скоріше умовно історичний характер, бо лише констатують необхідність вивчати минуле губернії. Але виокремлення автором саме Чернігівщини як головного об'єкта дослідницької уваги дозволяє долучити їх до аналізу краєзнавчої спадщини М. Є. Маркова [10].

О. І. Журба звернув увагу на те, що всі видані й значна частина рукописних праць М. Є. Маркова, що присвячені чернігівському регіону, були надруковані, призначалися до публікації чи просто направлялися до різних адресатів у Санкт-Петербурзі. Ті ж студії й рукописи, в яких ішлося про історію України в цілому, побачили світ, готувалися до друку чи відправлялися для зберігання до Харкова [11].

З 1806 р. наукові контакти М. Є. Маркова спрямовувалися до Петербурга, що насамперед було пов'язано з його службовою діяльністю та особистим знайомством з відомим державним діячем та істориком графом М. П. Рум'янцевим (1754 – 1825). Влітку 1815 р. вони зустрічалися у Чернігові, де М. Є. Марков передав графу невеличку студію «О памятниках древности в Чернигове», після чого між ними зав'язалося листування. Чернігівський історик пишався знайомством з М. П. Рум'янцевим, «искренно выражался ему в одном письме, что одобрительныя письма графа Румянцева считает патентом себе, в память потомству. И это в сущности правда» [12].

У Науково-дослідному відділі рукописів Російської державної бібліотеки у Москві нами було також виявлено два неопубліковані листи М. Є. Маркова до М. П. Рум'янцева. У першому з них від 4 грудня 1815 р. чернігівський історик повідомляв, що продовжує працювати над «выпиской о митрополитах Киевских и всея Руси», а також «что касается до родословья Черниговских Князей, так же до случая пока представится найти верное, имею я выбранное мною из Никонова Летописца и Историков Татищева, кн. Щербатова и Стриттера, равно и из родословной Князей называвшейся бархатною которое по порядочном начертении буду иметь честь представить» [13]. У наступному листі від 7 грудня 1815 р. М. Є. Марков писав, що «к удивлению при 1 части Никоновой летописи приложен в конце список имен тех Митрополитов крайне несходный ни с самою тою летописью, ни с Несторовою. Что заставило меня сделать на список тот примечание, которое и осмеливаюсь Вашему Сиятельству представить на высокое благорассмотрение. Неизвестно кем сочинен оной; но Ваше Сиятельство изволите усмотреть, что и Никон в некоторых местах само себе противоречит, как то во 2 части на странице 27 говорит о старании Митрополита Никифора в 1097 году примерить князей Святополка и Владимира, а на странице 38 что в 1104 году Никифор поставлен на Митрополит; Нестор же на странице 157 в том 1097 году упоминает Святополка «хоть побегнути из Киева, и не даша ему Кияне побегнути, но послаша в сволоту Княгиню, и Митрополита Николу к Владимиру» [14]. До листа від 7 грудня була додана «выписка о митрополитах Киевских и всея Руси» у вигляді таблиці та примітки до статті про імена митрополитів.

М. Є. Марков, який ще за життя заслужив репутацію одного з найкращих знавців регіональної історії, особливо старанно збирав матеріали з історії Чернігова, наслідком чого стала низка його праць – три надруковані статті та одинадцять рукописів.

У часопису «Лицей» 1806 р. було оприлюднено першу історичну розвідку М. Є. Маркова «Письмо в Черниговскую гимназию о древности города Чернигова, с мнением о произведении названия его, Т. К., с ответом на сие письмо М. М.». Чий це був лист – достеменно невідомо, але відповідь на нього, достатньо обґрунтована, належить М. Є. Маркову.

У 1815 р. у журналі «Периодическое сочинение о успехах народного просвещения» (видавався з 1803 по 1817 рр., вийшло всього 44 невеликі книжки) було опубліковано працю М. Є. Маркова «О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи и в продолжателях оной, до 1206 года», яка містила відомості про літописні міста Чернігівщини – Любеч, Чернігів, Городець Остерський, Сновейськ, Нежатин, Листвен, Новгород-Сіверський, Білу Вежу, Бохмач, Гюричев, Морівійськ, Лутаву, Беловес [15]. Наступного 1816 р. на сторінках того ж таки журналу було оприлюднено працю М. Є. Маркова «О достопамятностях Чернигова», що висвітлює історію міста у Х – ХVІІІ ст. Ці розвідки, на думку М. М. Бережкова, «суть лучшие, наиболее обработанные статьи» історика [16]. У дослідженні «О достопамятностях Чернигова» М. Є. Марков зазначив, що Чернігів «на театре историческом является в 907 г. городом, имеющим уже за границей торговлю и купечество». Він також навів версію походження назви Чернігова з давньогрецької: «в переводе с их языка, если они издревле страну сию называют Черною Россиею.., якобы по народу.., который не носил иной одежды кроме черной... Но в таком случае надобно отступить от новейшей Российской истории, ибо означенный народ, носивший черную одежду или Меланхлены, по вычету древнего Греческого размерения, признан обитающим от реки Суры низ по Волге до Камы; впрочем, однако ж, переселение и странствование народов в древности было дело обычное» [17]. Дослідник схарактеризував головні, з його точки зору, етапи в історії міста – перехід Чернігова під владу київських князів, його розквіт та занепад, перебування у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської держави. Крім того, М. Є. Марков подав перелік чернігівських князів від Святослава Ярославича до Романа Михайловича, список родів, «произошедших от черниговских князей», та стислу історію Чернігівської єпархії. Серед «достопамятностей Чернигова» дослідник виділив монастирі – Єлецький Успенський та Троїцько-Іллінський, Антонієві печери, Спасо-Преображенський та

Борисоглібський собори, П'ятницьку церкву. М.Є. Марков також описав колишні укріплення міста, урочища, вулиці, передмістя, курганні могильники та герб, який, на його думку, «Чернигов еще имел до татарского нашествия» [18].

Науковий рівень рукописів з історії Чернігівщини, що увійшли до рукописного збірника «Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова» [19], є дуже нерівномірним. У ньому вміщено і чистові рукописи праць, підготовлених до друку, і чернетки його статей. Так, привертає увагу чернетка невеликої студії М. Є. Маркова «О Черниговском воеводстве», побудованої, за словами автора, на підставі гербовника К. Несецького, виданого у 1728 р. у Львові. До статті додається список чернігівських воєвод та каштелянів [20].

Збірник М. Є. Маркова містить також студії з церковної історії Чернігівщини. У статті «О епархиях Черниговской, Переяславской и Новгород-Северской» наведено стислі відомості про них, списки архієреїв «по Никоновской летописи, по Никодиму Селлию и по другим книгам» [21]. У чернетці статті «О начале раскольниковых слобод в Черниговской губернии и о состоянии оных» викладені відомості про розкольніцькі поселення та церкви [22].

Певний інтерес становлять тексти М. Є. Маркова з історії Чернігівського князівства: «Объяснение о сочинениях истории Черниговского княжества и Описания Черниговской губернии» [23], «Из Кромера о княжествах Киевском, Черниговском и Северском» [24] та ін. Велика стаття «История Черниговского княжества», на думку М. М. Бережкова, являє собою компілятивний нарис історії князівства [25]. Ще один рукопис М. Є. Маркова з цієї тематики – «Родословие князей Черниговских» укладений у вигляді схеми [26].

Рукопис «О памятниках древности в Чернигове», вірогідно, був тією самою запискою, яку історик підготував до приїзду в Чернігів графа М. П. Рум'янцева [27]. Її було оприлюднено М. М. Бережковим у додатках до його праці «Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова» [28]. У ній автор навів відомості про давні укріплення міста, чернігівські монастирі – Успенський Єлецький та Троїцько-Іллінський, Спасо-Преображенський та Борисоглібський собори, П'ятницьку церкву, передмістя та кургани.

Заслужує на увагу також стаття М. Є. Маркова «Материалы для исторического, географического и топографического описания Черниговской губернии» [29]. У 1903 р на сторінках «Сборника Историко-филологического общества при институте кн. Безбородько в Нежине» М. М. Бережков оприлюднив великий уривок з цієї праці під назвою «О Нежине и его повете» [30], в якому наведено цінні відомості про історичний розвиток цього мікрорегіону. Достеменно не відомо, які саме джерела М. Є. Марков використав для написання своєї праці, але вірогідно «из Черниговских присутственных мест, куда стекались сведения для предпринятого, по предложению графа П. О. Румянцева-Задунайского, описания Черниговского наместничества и всей вообще Малороссии» [31].

С. С. Воїнов у журналі «Сіверянський літопис» у 1999 р. оприлюднив «Матеріали до історії учбових закладів Чернігівської дирекції. 1804 – 1805 навчальний рік», виявлені у Державному архіві Чернігівської області в масиві документів фонду «Директора училищ Черниговской губернии» (ф. 229). Віддаючи належне С. С. Воїнову, слід погодитися з твердженням О. І. Журби про те, що ці документи не є чорновим матеріалом до втраченої праці М. Є. Маркова «История учебных заведений Черниговской дирекции». Річ у тім, що у 1906 р. вчитель Чернігівської гімназії М. Т. Тутолмін у своїй книзі «Столетие Черниговской гимназии» вказував, що рукопис втраченої нині праці М. Є. Маркова був доведений лише до царювання Олександра I, проте віддрукувані С. Воїновим джерела відносяться до 1804 – 1805 рр., мають характер поточної історичної документації. Відтак, цей текст не може бути включений до переліку літературних авторських творів М. Є. Маркова [32].

Таким чином, наукова спадщина М. Є. Маркова становить близько 25 праць. Незважаючи на те, що в рукописному збірнику М. Є. Маркова знаходяться різні за науковою значущістю твори, «иногда представляющие собой только редакционные да стилистические отмены: автор часто повторяется иное мог писать только для себя,

не рассчитывая посылать ни к графу Румянцеву, ни в редакции журналов; может быть, некоторые черновики статей были уже по кончине его пересланы в собрание Румянцевское» [33], вони містять багатий краєзнавчий матеріал та становлять значний інтерес для дослідників історії Чернігівщини. Загалом, М. Є. Марков вніс значний вклад у загальний процес розвитку історичного краєзнавства на Чернігівщині у першій половині XIX ст.

1. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С. 95.
2. Там само. – С. 96.
3. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 272.
4. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 286.
5. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 272.
6. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С. 286.
7. Багалея Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам) / Д. И. Багалея // Записки Харьковского университета. – 1902. – Кн. 3. – С. 1–64.
8. Тутолмин М. Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805 – 1905 / М. Т. Тутолмин. – Чернигов: Типография Губернского правления, 1906. – С. 110.
9. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Далі НДВР РДБ) – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.1. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 307 арк. – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 270 арк.
10. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С. 106.
11. Там само. – С. 107.
12. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 273.
13. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Ра 8 (30). Марков М. Е. Письма к гр. Н. П. Румянцеву, 1815 г., декабрь, г. Чернигов, 4 арк.
14. Там само.
15. Марков М. Е. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Нестеровой летописи и в продолжении оной до 1206 года / М. Е. Марков // Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1815. – № 40. – С. 1–60.
16. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 275.
17. Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова / М. Е. Марков // Окремий

відбиток з: Периодические сочинения о успехах народного просвещения. – 1816. – № 41. – С. 1–2.

18. Там само. – С. 1–40.

19. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.1. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 307 арк. – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 270 арк.

20. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.1. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ. – Арк. 50–52.

21. Там само. – Арк. 53–58.

22. Там само. – Арк. 59–67.

23. Там само. – Арк. 90.

24. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 270 арк. – Арк. 373–376.

25. Там само. – Арк. 377–571.

26. Там само. – Арк. 572–578.

27. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.1. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ. – Арк. 97–107.

28. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 289–295.

29. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ. – Арк. 169–307.

30. РДВР РДБ. – Ф. 256. Румянцев Николай Петрович (1754 – 1826). – Спр. 271.2. Разные сочинения к пояснению истории Чернигова [рукопись] / Маркова (Михаила Егоровича), черниговского директора училищ, 270 арк. – Арк. 301–307.

31. Бережков М. Н. М. Е. Марков и его рукописный сборник о черниговской старине / М. Н. Бережков // Сборник Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1902. – Т. IV. – Отд. II. – С. 25.

32. Журба О. І. Становлення української археології: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. – С. 101.

33. Бережков М. Н. Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова / М. Н. Бережков // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – С. 275.

Жанна Тоцкая

ВКЛАД М. Е. МАРКОВА В РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО КРАЕВЕДЕНИЯ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ

В статті на основі аналізу історико-краєведчого спадку М. Маркова освітлюється вклад дослідника в розвиток історичного краєведіння на Чернігівщині.

Ключові слова: М. Марков, Чернігівщина, історичне краєведіння.

Zhanna Totska

MARKOV'S CONTRIBUTION TO DEVELOPMENT OF CHERNIHIV REGION LOCAL HISTORY

In the article the contribution of M. Markov to development of local history in Chernihiv region is shown on the basis of his local history documentary heritage.

Key words: M. Markov, Chernihiv, local history.